

ΛΥΚΕΙΟ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΔΩΝ: ΜΠΟΡΕΙ ΕΝΑ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΚΔΟΤΙΚΟ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟ ΝΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΕΙ ΜΟΧΛΟ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ;

ΜΑΡΙΚΑ ΡΟΜΠΟΥ-ΛΕΒΙΔΗ

Τον περασμένο χειμώνα συμπληρώθηκαν εκατό χρόνια από την ίδρυση του γνωστού σε όλους μας σωματείου «Λύκειο των Ελληνίδων» από την Καλλιρρόη Παρρέν και μια ομάδα είκοσι γυναικών της αθηναϊκής αστικής κοινωνίας, με διττό στόχο την προάσπιση του γυναικείου φύλου και τη διάσωση και διάδοση του παραδοσιακού ελληνικού πολιτισμού. Με την προοπτική αυτής της επετείου, το Διοικητικό Συμβούλιο του Λυκείου πήρε μια αξιοσημείωτη και –κρίνοντας εκ του αποτελέσματος– τολμηρή πρωτοβουλία. Άνοιξε τα αρχεία του σε μια ομάδα ερευνητών (στη συντριπτική πλειοψηφία γυναίκες) και δρομολόγησε μια πρωτογενή μελέτη του έργου του σωματείου στο ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο της περιόδου 1911-2010. Από την έρευνα αυτή προέκυψε ένας εξαιρετικά ενδιαφέρων συλλογικός τόμος, ο οποίος αποτελεί πολύτιμη συμβολή στη μελέτη της κοινωνίας των πολιτών στην Ελλάδα του 20ού αιώνα και της σχέσης της με το κράτος.¹ Οι συγγραφείς του τόμου, ιστορικοί, λαογράφοι και ανθρωπολόγοι, εξετάζουν με πολύ εστιασμένο τρόπο την επίδραση του εθνικισμού στο χώρο του μουσικού και χορευτικού πολιτισμού στην Ελλάδα και τροφοδοτούν τη μελέτη του «φολκλορισμού» με πλούσιο και συχνά ανέκδοτο πραγματολογικό υλικό. Προσεγγίζουν την πορεία των γυναικείων συσσωματώσεων

Η Μαρίκα Ρόμπου-Λεβίδη είναι ανθρωπολόγος και διδάσκει στο Τμήμα Λαϊκής και Παραδοσιακής Μουσικής του ΤΕΙ Ηπείρου. (romboulevidis@yahoo.com)

στην Ελλάδα και, παράλληλα, διερευνούν τις θέσεις και πολιτικές του Λυκείου για τις γυναίκες αλλά και για το δημόσιο θέαμα. Διευρύνουν την ελληνοκεντρική οπτική μελετώντας τη σχέση του συγκεκριμένου σωματείου με το διεθνές δίκτυο Λυκείων. Τέλος, εστιάζουν στη διαχείριση του «παραδοσιακού» μουσικού και χορευτικού πολιτισμού στην Ελλάδα «από τα πάνω», ενώ αναδεικνύουν ζητήματα όπως η συγκρότηση μιας ενδυματολογικής συλλογής –η οποία σταδιακά μετεξελίχθηκε σε Μουσείο Ιστορίας του Ελληνικού Ενδύματος (1988)– και η διαμόρφωση ενός γυναικείου σωματικού πολιτισμού.

Το κείμενο που ακολουθεί γράφτηκε με αφορμή το παραπάνω βιβλίο. Πρόθεσή του, ωστόσο, δεν είναι η βιβλιοκρισία αλλά ο διάλογος με τις μελέτες που συναποτελούν το βιβλίο και η ανάδειξη γόνιμων προβληματισμών που αφορούν τόσο στη φυσιογνωμία και τις πολιτικές του συγκεκριμένου σωματείου όσο και στη σχέση κοινωνίας πολιτών και κράτους στην Ελλάδα. Θα επιχειρήσω, λοιπόν, ένα συνδυαστικό σχολιασμό των δεκαπέντε κειμένων που συναποτελούν τον τόμο και, βασιζόμενη σε κριτήρια που θα εξηγήσω παρακάτω, θα εστιάσω σε ορισμένα από αυτά τα κείμενα προκειμένου να διευρύνω ακόμα περισσότερο τον ορίζοντά τους και να θέσω με έμφαση το αίτημα για περαιτέρω συζήτηση.

Θα ξεκινήσω επισημαίνοντας τρεις ξεχωριστές αρετές του βιβλίου:

Α) Όπως είναι γνωστό, αρκετές μελέτες, ανθρωπολογικού ή ιστορικού περιεχομένου, που πραγματεύονται την έννοια της παράδοσης και τη σχέση της ακαδημαϊκής λαογραφίας στην Ελλάδα με την οικοδόμηση του εθνικού κράτους, έχουν δημοσιευτεί τις τελευταίες δεκαετίες.² Το έργο του Λυκείου, ωστόσο, δεν αφορά κυρίως στην ακαδημαϊκή λαογραφία. Πρόκειται για την εφαρμογή των λαογραφικών θεωρήσεων στην πράξη και τη διαμόρφωση αντίστοιχων πολιτικών θεάματος «από τα πάνω». Παρακολουθώντας, λοιπόν, με συνέπεια το συγκεκριμένο έργο, ο επετειακός τόμος για το Λύκειο έχει το προσόν να μην περιορίζεται στη συζήτηση της ακαδημαϊκής λαογραφίας. Επεκτείνεται στη διερεύνηση της σχέσης θεωρίας, ιδεολογίας και πράξης, στη σχετικά μεγάλη διάρκεια των εκατό χρόνων, μέσα από τη δράση ενός συγκεκριμένου πολιτισμικού φορέα, ο οποίος διαμορφώθηκε στην Αθήνα του πρώιμου 20ού αιώνα και στη συνέχεια απλώθηκε και σε άλλα αστικά κέντρα της χώρας.

Β) Σήμερα, η εικόνα που έχει το ευρύ κοινό για το Λύκειο δεν αντλεί τόσο από τη σχέση του σωματείου με το γυναικείο κίνημα αλλά από τη δράση του στον τομέα του «ελληνικού» χορού. Στη συνείδηση των πολλών, το Λύκειο είναι ένας καταξιωμένος φορέας της κοινωνίας των πολιτών που ασχολείται με την «εθνική παράδοση», την οποία προβάλλει τόσο στο εσωτερικό της χώρας όσο και στο εξωτερικό. Η εικόνα αυτή του σωματείου που προωθεί την

εθνική υπόθεση μέσα από τις πολιτικές του, έχει συνειδητά οικοδομηθεί τόσο από το κεντρικό Λύκειο της Αθήνας όσο και από τα πενήντα ένα παραρτήματα στο εσωτερικό της χώρας και τα άλλα δεκαέξι στο εξωτερικό.³ Όπως εύστοχα παρατηρεί η Άννα Μιχοπούλου, «η ιδρυτική εξαγγελία μιας εθνικής συνιστώσας στη στοχοθεσία του [Λυκείου], ισότιμα στο πλάι –και σε διαπλοκή– με τη γυναικεία, το τοποθετεί παραπλεύρως μάλλον, παρά απέναντι, στην κεντρική εξουσία».⁴ Στη μακρόχρονη πορεία του, ωστόσο, το Λύκειο έχει βιώσει μια σειρά μετασχηματισμών που αφορούν στη φυσιογνωμία του όσο και στις πολιτικές και τις πρακτικές του. Οι συγγραφείς του τόμου επισημαίνουν αυτούς τους μετασχηματισμούς –αποκαλώντας τους «μεταμορφώσεις»– και επιχειρούν τη διερεύνησή τους σε σχέση με τους μετασχηματισμούς της ελληνικής κοινωνίας. Έτσι, το βιβλίο είναι στέρεα θεμελιωμένο στο ιστορικό και πολιτισμικό πλαίσιο της Ελλάδας του 20ού αιώνα.

Γ) Η μεγαλύτερη, ωστόσο, αρετή της έρευνας και του βιβλίου πιστεύω ότι είναι το γεγονός ότι οι ερευνητές/συγγραφείς προβαίνουν σε επιστημονικές θεωρήσεις του έργου του Λυκείου σε μεγάλο βαθμό απαλλαγμένες από ηθικές δεσμεύσεις προς το σωματείο. Με άλλα λόγια, δεν έχουν χαρακτήρα απολογισμού, όπως συχνά συμβαίνει σε επετειακές εκδόσεις πολιτιστικών ιδρυμάτων, τραπεζών κλπ. Αντίθετα προσεγγίζουν το έργο του συγκεκριμένου φορέα με επιστημονική συνέπεια και διαύγεια και αναδεικνύουν εξίσου τις περισσότερες ή λιγότερο φωτεινές πτυχές της δράσης του. Όπως θα υποστηρίξω παρακάτω, αυτή ακριβώς η δυναμική στάση των συγγραφέων δίνει το στίγμα στο όλο εγχείρημα του Λυκείου και το καθιστά ιδιαίτερα τολμηρό και ενδιαφέρον.

Πρόταση για μια διαφορετική ανάγνωση του βιβλίου

Το βιβλίο είναι χωρισμένο σε τρία μέρη τα οποία αντιστοιχούν: α) στην ίδρυση του Λυκείου και τις μεταμορφώσεις του, β) στην κύρια δραστηριότητά του –τις εθνικές ενδυμασίες και τους ελληνικούς χορούς–, και γ) στις άλλες διαστάσεις της δράσης του –συμμετοχή στο γυναικείο κίνημα, στήριξη της μητρότητας, διαμόρφωση εκπαιδευτικής πολιτικής για τις γυναίκες κ.ά. Το πρώτο μέρος περιλαμβάνει πέντε μελέτες ιστορικού περιεχομένου, το δεύτερο τέσσερα κείμενα γραμμένα από μια ενδυματολόγο, μια λαογράφο και μια ανθρωπολόγο και το τρίτο έξι προσεγγίσεις ιστορικού και πάλι ενδιαφέροντος. Από τα τρία μέρη του βιβλίου αναδεικνύεται ένας σκελετός, ο οποίος, κατά τη γνώμη μου, απαρτίζεται από τα εξής κείμενα: το μεστό κείμενο της Άννας Μιχοπούλου που αφορά στο μετασχηματισμό του σωματείου κατά την περίοδο 1911-1940, τα δύο εξαιρετικά κείμενα της Δήμητρας Βασιλειάδου που αναδεικνύουν αντίστοιχα τη σχέση του ελληνικού Λυκείου με το διεθνές δίκτυο γυναικείων συσσω-

ματώσεων και την ανάγκη των γυναικών της αθηναϊκής αστικής τάξης για «δραστήριες ζωές», το πλούσιο σε πραγματολογικό υλικό κείμενο της Ευαγγελίας Άντζακα-Βέη, που αναφέρεται στη διαδρομή της πολιτικής του Λυκείου για το χορό από το 1911 μέχρι τη δεκαετία του '60 και, τέλος, το διεισδυτικό κείμενο της Ελένης Φουρναράκη, το οποίο εξετάζει παράλληλα πτυχές των δύο διακριτών πεδίων δράσης του Λυκείου. Τα υπόλοιπα δέκα κείμενα του τόμου πλαισιώνουν πολύ αποτελεσματικά αυτόν το σκελετό αναδεικνύοντας διαφορετικές όψεις του έργου του Λυκείου.

Τα τρία μέρη του βιβλίου βρίσκονται σε καλή ισορροπία όγκου και περιεχομένου. Εντοπίζεται, ωστόσο, μια σημαντική διαφορά μεθοδολογικού χαρακτήρα μεταξύ τους. Το πρώτο και τρίτο μέρος του βιβλίου είναι προϊόντα εργασίας ένδεκα ερευνητριών/ών που δεν έχουν βιωματική εμπειρία και προσωπική σχέση με το Λύκειο. Αντίθετα, το δεύτερο μέρος του βιβλίου είναι αποτέλεσμα εργασίας τριών συγγραφέων, οι οποίες έχουν μακρόχρονη προσωπική εμπειρία του Λυκείου. Σε ορισμένες περιπτώσεις, η μεθοδολογική αυτή ιδιαιτερότητα λειτουργεί θετικά προσδίδοντας ζωντάνια στις προσεγγίσεις. Άλλοτε πάλι, περιορίζει την αναλυτική σκέψη και την κριτική ματιά. Αυτό θα μπορούσε να είχε αποφευχθεί αν, στο δεύτερο μέρος του τόμου, όπως και στα άλλα δύο, είχαν εμπλακεί και άλλοι ερευνητές, οι οποίοι δεν θα ήταν προσωπικά συνδεδεμένοι με το σωματείο.

Η μεθοδολογική διαφοροποίηση αλλά και η συγγένεια του περιεχομένου με οδηγεί σε μια εναλλακτική ανάγνωση του τόμου. Έτσι, θα συζητήσω πρώτα από κοινού τα περισσότερα κείμενα που αφορούν στις μεταμορφώσεις του Λυκείου, στο γυναικείο κίνημα και στην εκπαιδευτική πολιτική του σωματείου και, στη συνέχεια, θα προχωρήσω σε μια σχολαστικότερη παρουσίαση των κειμένων που αφορούν στο ένδυμα και το χορό. Η ανάγνωσή μου θα εστιάσει σε ορισμένες μελέτες, είτε επειδή, όπως ήδη ανέφερα, θεωρώ ότι αυτές τροφοδοτούν κεντρικά το όλο εγχείρημα, είτε επειδή η θεματική τους είναι πολύ συγγενής με τα δικά μου επιστημονικά ενδιαφέροντα. Όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, η παρακολούθηση της διαπλοκής των κειμένων του τόμου είναι συναρπαστική. Είναι λογικό να υποθέσουμε ότι η συνθετική διάσταση του εγχειρήματος προέκυψε από τον καλό συντονισμό από την πλευρά της επιμελήτριας, Έφης Αβδελά.

Οι μεταμορφώσεις του Λυκείου στο χρόνο, το γυναικείο κίνημα και η εκπαιδευτική πολιτική του σωματείου

Η δύναμη των ιστορικών μελετών που ασχολούνται με τα τρία αυτά ζητήματα, σε μεγάλο βαθμό συνδέεται με την ικανότητά τους να τοποθετούν το Λύκειο και τις πρακτικές του σε ένα ευρύ –ελληνικό αλλά και διεθνές– ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο. Η παρατήρηση αυτή, ωστόσο, δεν

αφορά στα δύο πρώτα κείμενα του τόμου τα οποία είναι καθαρά εισαγωγικά, πραγματολογικά και αφηγηματικά.

Το πρώτο από αυτά είναι το κείμενο του Νίκου Ανδριώτη και της Ελένης Πρωτόπαπα. Το κείμενο αυτό, σε συνδυασμό με το χρονολόγιο –το οποίο παρατίθεται επίσης στην αρχή του τόμου– και με τα βιογραφικά των έξι κατά σειρά γυναικών που βρέθηκαν στην ηγεσία του Λυκείου, από την ίδρυσή του μέχρι το 2000, οπότε ανέλαβε η σημερινή πρόεδρος Ελένη Τσαλδάρη, λειτουργεί ως σημείο αναφοράς προκειμένου να μπορέσει ο αναγνώστης να παρακολουθήσει τη μακρόχρονη πορεία του σωματείου. Το πλούσιο οπτικό υλικό που το συνοδεύει ζωντανεύει ασφαλώς την αφήγηση.

Το δεύτερο είναι το κείμενο της Ειρήνης Ριζάκη, το οποίο αναφέρεται σε μια θεατρική παράσταση που δόθηκε το 1961 (επί προεδρίας Χρυσούλας Καλλία) με αφορμή τα πενήνταχρονα του Λυκείου. Πρόκειται για μια σύντομη αναφορά σε ένα στιγμιότυπο της διαδρομής του Λυκείου. Το κείμενο αυτό έχει τη δική του σημασία γιατί αποκαλύπτει τη διαφορά αντιλήψεων, εντός και εκτός Λυκείου, μεταξύ 1961 και 2011. Τότε, η αναφορά στο έργο του σωματείου, αν και θεατρική, είχε χαρακτήρα εσωστρεφούς απολογισμού και συμβολικού χαιρετισμού των ιδρυτών του. Έγινε μέσω μιας «χαριτωμένης» –με τα αλλοτινά πάντα κριτήρια– παράστασης,⁵ που δημιουργήθηκε από την αρχή για το σκοπό αυτό και που εστίαζε κυρίως στις προσωπικότητες της Παρρέν και της δεύτερης κατά σειρά προέδρου του σωματείου, της Άννας Τριανταφυλλίδου, με πρόθεση να τις τιμήσει. Σήμερα, η επέτειος της δεύτερης πεντηκονταετίας του Λυκείου σφραγίζεται εντελώς διαφορετικά με το συγκεκριμένο τόμο.

Οι καθεαυτού ιστορικές μελέτες ξεκινούν με τα δύο κείμενα της Δήμητρας Βασιλειάδου καθώς και αυτό της Άννας Μιχοπούλου, τα οποία εστιάζουν στην ίδια περίπου χρονική περίοδο 1911-1940. Ας παρακολουθήσουμε την ενδιαφέρουσα διαπλοκή αυτών των μελετών, η οποία ενισχύεται γόνιμα από τα δύο κείμενα της Αγγέλικας Ψαρρά στο τρίτο μέρος του τόμου.

Η Βασιλειάδου κάνει μια αναδρομή στην πολύμορφη φυσιογνωμία του Λυκείου κατά την πρώτη εικοσιπενταετία της ζωής του η οποία, σε μεγάλο βαθμό, συμπίπτει με την εποχή του Διχασμού. Τοποθετεί σχολαστικά το Λύκειο στο πλαίσιο του διεθνούς γυναικείου δικτύου Λυκείων και υποστηρίζει ότι το ελληνικό σωματείο διαμόρφωσε από τα πρώτα χρόνια της ζωής του αυτοτελή και διακριτό χαρακτήρα. Διερευνά τους τρόπους με τους οποίους το Λύκειο καλλιέργησε τη γυναικεία εξωοικιακή κοινωνικότητα υπογραμμίζοντας τη σημασία της συμβολής του στη διαμόρφωση της γυναίκας πολίτιδας ιδιαίτερα σε μια εποχή που οι γυναίκες δεν είχαν ακόμα ψήφο. Παράλληλα, επισημαίνει ότι το Λύκειο, ήδη μέσα στην πρώτη δεκαετία της δράσης του, διαχώρισε τη θέση του από το διεθνές δίκτυο,

καθώς και από άλλες γυναικείες συσσωματώσεις στην Ελλάδα, και αναδίπλωσε τις καταστατικές του διακηρύξεις υποβαθμίζοντας το αίτημα της γυναικείας χειραφέτησης.

Η συγγραφέας υπογραμμίζει τον εθνοκεντρικό και εθνωφελή προσανατολισμό του Λυκείου, τον οποίο προσεγγίζει μέσα από τη διερεύνηση της διαχείρισης των ζητημάτων του «εθνικού προορισμού», των «παραδόσεων» και της μητρότητας στην πορεία του σωματείου μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '30. Πράγματι, όπως αναδεικνύεται τόσο από τις δύο μελέτες της όσο και από άλλα κείμενα του τόμου, συμπεριλαμβανομένου αυτού της Μιχοπούλου, στην πράξη, το Λύκειο διαχειρίστηκε την αναδίπλωση των καταστατικών του διακηρύξεων διαμορφώνοντας πολιτικές που επανατοποθετούσαν το ζήτημα της επαγγελματικής κατοχύρωσης των γυναικών. Οι πολιτικές αυτές κατηύθυναν επιτακτικά τις γυναίκες προς την επιστροφή των κεκτημένων από την εξωοικιακή κοινωνικότητα στις οικογένειές τους. Η Ψαρρά, η οποία βέβαια έχει πλούσιο δημοσιευμένο έργο σχετικά με τη γυναικεία δράση στην Ελλάδα, προσεγγίζει τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς και τις πολιτικές του Λυκείου διατυπώνοντας με καίριο και, κυρίως, ευθύ τρόπο κριτικές σκέψεις και δόκιμους προβληματισμούς. Έτσι, συμπληρώνει και ενισχύει πολύ ουσιαστικά τις προσεγγίσεις της Βασιλειάδου και της Μιχοπούλου επεξεργαζόμενη αναλυτικότερα τόσο το ζήτημα της διαμόρφωσης από το Λύκειο ενός φεμινισμού ελληνοκεντρικού, ήδη με τη διοργάνωση του Α' Εθνικού Γυναικείου Συνεδρίου το 1921, όσο και αυτό της εννοιολόγησης της μητρότητας από το σωματείο ως «φυσικής» βιολογικής λειτουργίας –κατά τις πρώτες δύο δεκαετίες της πορείας του– και, αργότερα, από το 1929 μέχρι το 1960, ως επάγγελμα.

Η Βασιλειάδου υπογραμμίζει ακόμα κάτι σημαντικό: την αμφιθυμία των πρακτικών του Λυκείου. Έτσι, υποστηρίζει ότι η υιοθέτηση της φιλανθρωπίας από το Λύκειο –μιας θεμελιώδους «θηλυκής» δραστηριότητας της εποχής που ασφαλώς συνδέεται με τις έννοιες της βιολογικής και της κοινωνικής μητρότητας καθώς και με την έννοια της φροντίδας ως σύμφυτης με τη γυναικεία «φύση»– αν και δεν συμπεριλαμβανόταν στις αρχικές προθέσεις του σωματείου, έγινε για λόγους στρατηγικής. Με άλλα λόγια, η συγγραφέας λέει ότι το Λύκειο –και μάλιστα η ίδια η Παρρέν– είχε συνειδητοποιήσει ότι η έμφαση στις φιλανθρωπικές δραστηριότητες, πέρα από τα οφέλη για τους ευεργετούμενους, προσήλκυε και την οικονομική ενίσχυση του ίδιου του σωματείου από εύπορους αστούς. Για το λόγο αυτό, προκειμένου να αντλήσει πόρους για το υπόλοιπο έργο του, το σωματείο σκόπιμα δεν αμφισβήτησε μια κοινωνική πρακτική που αντιμετώπιζε την επενέργεια των γυναικών στο δημόσιο χώρο ιδιαίτερα συντηρητικά. Και πάλι η Ψαρρά συνομιλεί γόνιμα με το παραπάνω κείμενο διατυπώνοντας την κρίσιμη παρατήρηση ότι το μέτωπο των

γυναικείων συλλογικοτήτων δεν υπήρξε αρραγές. Κυρίως κατά το Μεσοπόλεμο, οι συλλογικότητες αυτές διαφοροποιήθηκαν τόσο επειδή οι θέσεις τους σχετικά με το φεμινισμό διαμορφώθηκαν διαφορετικά όσο και επειδή οι πολιτικές τους συνάφειες ήταν αντίθετες. Το Λύκειο, με πρωτοβουλία της Παρρέν, ακολούθησε ένα φεμινισμό «ήπιο» και «εθνικού» περιεχομένου. Στο σημείο αυτό, η μελέτη της Μιχοπούλου εμπλουτίζει τον προβληματισμό καταδεικνύοντας ότι η θέση αυτή μετασχηματίστηκε ανατρεπτικά –επί το συντηρητικότερο– όταν την Παρρέν διαδέχτηκε η Τριανταφυλλίδου (1940-1958). Η Βασιλειάδου αναφέρεται στην επιρροή της Παρρέν στη διαμόρφωση των ιδεολογικών επιλογών του Λυκείου, στις σχέσεις του σωματείου με τη βασιλική οικογένεια και τις αντίστοιχες εντάσεις με τη βενιζελική παράταξη. Το ζήτημα αυτό πραγματεύεται εξάλλου και η Μιχοπούλου, η οποία διερευνώντας τις προεδρίες των Παρρέν και Τριανταφυλλίδου, δίνει ιδιαίτερη έμφαση στον προσωποπαγή χαρακτήρα των πολιτικών του Λυκείου. Τέλος, η Βασιλειάδου, σχολιάζει τις ενδοσωματειακές διαδικασίες του Λυκείου και επισημαίνει ότι το συγκεκριμένο σωματείο ήταν «ανοιχτό», «εξωστρεφές» και «πολυσυλλεκτικό» χωρίς, ωστόσο, οι ιδιότητες αυτές να αναιρούν την οικογενειακή και συγγενειακή δομή του, η οποία, σε μεγάλο βαθμό, εξασφάλιζε και τη δυνατότητα ελέγχου της αστικής του σύνθεσης. Συνοψίζοντας τη συμβολή του Λυκείου στη γυναικεία εξωοικιακή κοινωνικότητα, η συγκεκριμένη συγγραφέας υιοθετεί την καίρια και περιεκτική διατύπωση «δραστήριες ζωές» προκειμένου να αναφερθεί στην εμπειρία των Αθηναίων αστών γυναικών μέσα στο Λύκειο.

Τέλος, ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση της Βασιλειάδου ότι στα κείμενα του Λυκείου εκείνης της εποχής αντανakλάται μια διχοτομία ανάμεσα στις αναπαραστάσεις για την αστική και λαϊκή θηλυκότητα. Τη διχοτομία αυτή, εξάλλου, υποστηρίζει με πλούσιο πραγματολογικό υλικό και αναλυτική ικανότητα και η Κατερίνα Τρίμη-Κύρου στη δική της άρτια μελέτη, στο τρίτο μέρος του βιβλίου, η οποία πραγματεύεται τους εκπαιδευτικούς στόχους του Λυκείου την περίοδο 1911-1940. Η τελευταία στέκεται στο διαφωτιστικό χαρακτήρα του έργου του Λυκείου και αποκαλύπτει τις αξιομνημόνευτες αντιλήψεις περί διαχωρισμού των γυναικών σε «καϊδευμένες της τύχης» και «άτυχες» που εκφράζονταν από την Παρρέν τόσο στο ελληνικό Λύκειο και την Ένωση των Ελληνίδων –στην οποία είχε προηγουμένως θητεύσει– όσο και διεθνώς. Σε συνέχεια αυτού του διαχωρισμού, η Τρίμη-Κύρου εξηγεί πώς το Λύκειο προώθησε εκπαίδευση διαφορετική τόσο για τα δύο φύλα –υπογραμμίζοντας την παρωχημένη και παράδοξη αντίληψη και πάλι της Παρρέν για ισότητα που συνδέεται με την καταρχήν αποδοχή της έμφυλης διαφοράς– όσο και για καθεμιά από τις κοινωνικές τάξεις. Η μελέτη της Τρίμη-Κύρου εστιάζει σε ζητήματα εγγραμματοσύνης,

εκπαίδευσης σε μια σειρά τεχνών, πρακτικές φιλανθρωπίας προς «άπορες μητέρες» και πολιτιστικές εκδηλώσεις, αναδεικνύοντας με πολύ ενδιαφέροντα τρόπο ένα μάλλον άγνωστο πραγματολογικό υλικό από τα αρχεία του Λυκείου. Αν και η συγγραφέας δεν στοχεύει σε μια συζήτηση θεωρητικού περιεχομένου, έμμεσα, εντοπίζει κρίσιμα ζητήματα, τα οποία προκύπτουν από τις πολιτικές του Λυκείου και, παράλληλα, έχουν απασχολήσει τη μετα-αποικιοκρατική κριτική. Για παράδειγμα, θίγει το πρόβλημα της διαχείρισης των πολιτισμικών πρακτικών με όρους εξέλιξης/καθυστερήσης, ανωτερότητας/κατωτερότητας κλπ.

Περνώντας στην προσέγγιση της Μιχοπούλου παρατηρούμε ότι επιχειρεί να παρακολουθήσει συστηματικά τη σχέση του Λυκείου με την κεντρική εξουσία και, σε κάποιο βαθμό, με τη διεθνή πολιτική σκηνή, σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους. Ας μου επιτραπεί να σημειώσω ότι το απαιτητικό αυτό εγχείρημα θα υποστηριζόταν ακόμα πιο αποτελεσματικά αν συνοδευόταν από σχολαστικότερη αναφορά σε πρωτογενείς πηγές. Αντίστοιχες και καλά τεκμηριωμένες προσεγγίσεις –οι οποίες, ωστόσο, δεν αναδεικνύουν την ενασχόληση αυτή σε κεντρικό μέλημα– αναδύονται και από τα κείμενα των Τρίμη-Κύρου, Ψαρρά και Άντζακα-Βέη. Σε κάθε περίπτωση, η Μιχοπούλου διατυπώνει τις θέσεις της επισημαίνοντας μια σειρά γεγονότων ξεχωριστής πολιτικής σημασίας. Πρώτον, τη συνεργασία του Λυκείου με το μεταξικό καθεστώς. Δεύτερον, την πνευματική και ιδεολογική συγγένεια του σωματείου με τις αρχές περί αρχαιότητας και μητρότητας του Χιτλερικού καθεστώτος επί προεδρίας Τριανταφυλλίδου –όπως παρατηρεί η συγγραφέας, το γεγονός αυτό οδήγησε σε μια «ομαλή συνάντηση» του Λυκείου με το συγκεκριμένο καθεστώς. Τρίτο, τη σύνταξη του Λυκείου με τις κυβερνητικές δυνάμεις κατά τον Εμφύλιο και το συντονισμό συνεργασίας με άλλες γυναικείες συλλογικότητες, όπως, για παράδειγμα, το Σώμα Ελληνίδων Οδηγών, για την υποστήριξη αυτού του σκοπού διεθνώς. Τέταρτο, τη στενή σχέση μεταξύ Λυκείου και θρόνου, η οποία επιστεγάστηκε με την αναδοχή της επίτιμης προεδρίας του από την πριγκίπισσα Φρειδερίκη το 1947. Τέλος, η συγγραφέας κάνει μια κρίσιμη διευκρίνιση που αφορά στη σχέση του Λυκείου με τη δικτατορία των συνταγματαρχών. Αναφέρει ότι κατά τη διάρκεια της επταετίας η λειτουργία του Λυκείου δοκιμάστηκε καθότι, όπως είναι γνωστό, το καθεστώς αμφισβήτησε την εθνική νομιμοφροσύνη ακόμα και της συντηρητικής παράταξης. Η παρατήρηση αυτή αξίζει να κρατηθεί εφόσον αμβλύνει κάπως τα κριτήρια της θεώρησης της σχέσης του σωματείου με το συγκεκριμένο καθεστώς, αποκαλύπτοντας μια άλλη όψη, πέρα από την απροκάλυπτη συμμετοχή του στις Εορτές Πολεμικής Αρετής των Ελλήνων.

Κλείνοντας τη συζήτηση αυτής της ενότητας των κειμένων, σημειώνω ότι θα συζητήσω για τις μελέτες της πρόσφατα και πολύ πρόωρα χαμένης λαογράφου-ιστορικού

Ευδοκίας Ολυμπίτου και της επίσης ιστορικού Ελένης Φουρναράκη, σε συνδυασμό με τα κείμενα περί χορού και ενδύματος. Χωρίς οι συγκεκριμένες μελέτες να συμμερίζονται την μεθοδολογική ιδιαιτερότητα που χαρακτηρίζει τα κείμενα αυτά, εννοιολογικά διαπλέκονται με όσα περιέχουν οι προσεγγίσεις του δεύτερου μέρους του τόμου και τις συμπληρώνουν πολύ αποτελεσματικά.

Χορός και ενδυμασία: οι κύριες δραστηριότητες του Λυκείου των Ελληνίδων

Οι «από τα μέσα» προσεγγίσεις της Νάντιας Μαχά-Μπιζούμη για την ιματιοθήκη του Λυκείου, της Ευαγγελίας Άντζακα-Βέη για την πορεία του χορού στο Λύκειο, από το 1911 μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '60, και της Ρένας Λουτζάκη για την περίοδο 1960-1980, είναι μάλλον άνισες.

Το κείμενο της Νάντιας Μαχά-Μπιζούμη είναι το μόνο που προσεγγίζει το ζήτημα του ενδύματος στο πλαίσιο του Λυκείου. Δεν πρόκειται, ωστόσο, για εθνογραφική ή ανθρωπολογική προσέγγιση της πολιτικής του ενδύματος, αλλά για καταγραφή και απόπειρα ερμηνείας της ιστορίας της ενδυματολογικής συλλογής του σωματείου, από το 1911 μέχρι το 2000, η οποία αντλεί από τα αρχεία του Λυκείου, από τα ίδια τα αντικείμενα της συλλογής καθώς και από προφορικές μαρτυρίες. Η συγγραφέας προσπαθεί να ανιχνεύσει τα κριτήρια με τα οποία συγκροτήθηκε η συγκεκριμένη συλλογή στις διαφορετικές χρονικές περιόδους, υπογραμμίζοντας τη σημασία του εθνικού και αισθητικού κριτηρίου στις πρώτες δεκαετίες της ζωής του σωματείου καθώς και τη μετατόπιση του ενδιαφέροντος στο ένδυμα ως τεκμήριο του υλικού «λαϊκού» πολιτισμού, κυρίως μετά το 1950. Έτσι, επισημαίνει το πέρασμα από την αισθητική αντιμετώπιση του ενδύματος και την παρέμβαση σε αυτό, στην αναζήτηση της πιστότητας. Παρακολουθεί τους μετασχηματισμούς των προσανατολισμών της ιματιοθήκης κατά τις θητείες των διαφόρων εφόρων του συγκεκριμένου τμήματος και διερευνά τη σημασία της καθυστερημένης εμπλοκής της Αγγελικής Χατζημιχάλη στη διαχείριση της ενδυματολογικής συλλογής του Λυκείου μετά το 1953. Τέλος, κλείνει επισημαίνοντας μια στροφή προς μια ερμηνευτική προσέγγιση των συλλογών του Λυκείου, την οποία αποδίδει στην πρωτοβουλία της Ιωάννας Παπαντωνίου, εφόρου ιματιοθήκης κατά το διάστημα 1997-2000. Το κείμενο θα ήταν περισσότερο επίκαιρο και ενδιαφέρον αν η συγγραφέας είχε δώσει μεγαλύτερο βάρος σε αυτή τη στροφή και αν είχε επιχειρήσει να την τοποθετήσει τόσο στο χώρο της διαχείρισης των εθνολογικών συλλογών στην Ελλάδα τις τελευταίες δεκαετίες όσο και στο πλαίσιο των αντίστοιχων διεθνών πρακτικών.

Πρόθεση της Ευαγγελίας Άντζακα-Βέη στο κυρίως κείμενό της είναι «η συγκέντρωση πραγματολογικού υλικού για τη σχέση του Λυκείου με τον ελληνικό χορό [...] και η διερεύνηση αυτής της σχέσης ως ενδείκτη κοινωνικών και

πολιτισμικών διεργασιών».⁶ Πράγματι, το κείμενο –σε αντίθεση με το «Επιμύθιο» της ιδίας, το οποίο εγκλωβίζεται σε μια προσωποκεντρική και μάλλον επιλεκτική προσέγγιση της ερευνητικής «κληρονομιάς» του Λυκείου–⁷ ανταποκρίνεται αποτελεσματικά στο διπλό αυτό στόχο. Το πλούσιο υλικό ερμηνεύεται από τη συγγραφέα τόσο στο ιστορικό όσο και στο κοινωνικό πλαίσιο που διαμορφώνει την εκάστοτε πολιτική του Λυκείου. Η Άντζακα-Βέη γνωρίζει καλά το θέμα της –τουλάχιστον όσον αφορά στη χορευτική πραγματικότητα της εποχής στην Ελλάδα. Αξιοποιώντας δημιουργικά την εμπειρία ενός πυκνού προηγούμενου κειμένου της για το Λύκειο,⁸ στο οποίο έχουν ήδη τεθεί οι βάσεις του τωρινού της εγχειρήματος, αναπτύσσει μια αναλυτική και πολύ ενδιαφέρουσα μελέτη της χορευτικής πολιτικής του σωματείου στο πλαίσιο των ελληνικών συμφραζομένων. Στο νέο κείμενο, η συγγραφέας δίνει σημαντικές πληροφορίες για τη διαχείριση του χορού, του θεάματος και του φολκλορισμού στην Ελλάδα, καθώς και για τη προσέγγιση με την ακαδημαϊκή λαογραφία που επιχείρησε το Λύκειο στην πορεία του, προκειμένου να νομιμοποιήσει τις «αφελείς εθνικές παραδόσεις».⁹ Συγχρόνως, καταφέρνει το δύσκολο στόχο να προτρέψει τον αναγνώστη να σκεφτεί. Για το λόγο αυτό και, επιπρόσθετα, επειδή πρόκειται για το κυρίως κείμενο του τόμου που πραγματεύεται την κεντρική δραστηριότητα του Λυκείου, το χορό, θα σταθώ κάπως περισσότερο σε αυτό, διατυπώνοντας ορισμένες συμπληρωματικές σκέψεις.

Η Άντζακα-Βέη εστιάζει στο θεμελιώδες θέμα που αφορά στη χορευτική πολιτική του Λυκείου, δηλαδή την προσπάθεια ανάδειξης μιας «διαχρονικής ελληνικότητας». Η πολιτική αυτή, στο βαθμό που συνδέεται με την επιστήμη της λαογραφίας, αποτελεί, παράλληλα, αντικείμενο της μελέτης της Ολυμπίτου. Η επιχειρηματολογία της Ολυμπίτου σε σχέση με το συγκεκριμένο θέμα είναι μάλλον γνωστή μια και, όπως ήδη ανέφερα,¹⁰ έχει διατυπωθεί εμπεριστατωμένα και από άλλους ερευνητές. Ωστόσο, η συγγραφέας αναπτύσσει μια ιδιαίτερα συνθετική και πρωτογενή προσέγγιση από το σημείο που αναφέρεται στην έμπρακτη σχέση λαογραφίας και Λυκείου. Για το λόγο αυτό, η συγκεκριμένη μελέτη έχει ξεχωριστό ενδιαφέρον για όσους επιθυμούν να διερευνήσουν τη δράση πολιτιστικών φορέων στα ιστορικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα της Ελλάδας του 20ού αιώνα.

Η Ολυμπίτου και η Άντζακα-Βέη, λοιπόν, θέτουν το καίριο ζήτημα της διεύρυνσης του διαχρονικού χαρακτήρα της ελληνικότητας κατά τη δεκαετία του '20 με την προσθήκη άλλων ιστορικών περιόδων στην «εθνική» ιστορική γραμμή, όπως, για παράδειγμα, της βυζαντινής. Σχετικά με το θέμα αυτό έχουν, βέβαια, προηγηθεί σημαντικές συζητήσεις ιστορικού και ανθρωπολογικού περιεχομένου σε άλλους χώρους του πολιτισμού με τις οποίες, ατυχώς, οι δύο συγγραφείς δεν συνομιλούν στα συγκεκριμένα κεί-

μενά τους. Για παράδειγμα, έχει προηγηθεί το έργο του Γιάννη Χαμηλάκη¹¹ για τη διαμόρφωση του μινωικού παρελθόντος από την ευρωπαϊκή νεωτερικότητα και αυτό της Ελεάνας Γιαλούρη¹² για τη διαχείριση του Παρθενώνα καθώς και των Ολυμπιακών Αγώνων της αρχαιότητας σήμερα. Αντίθετα, ένα κείμενο του τόμου που συνομιλεί επιτυχώς με τέτοιου είδους προσεγγίσεις είναι αυτό της Φουρναράκη. Σχολιάζοντας ακριβώς αυτή τη διεύρυνση που πραγματοποιήθηκε τη δεκαετία του '20, η συγκεκριμένη συγγραφέας επισημαίνει και την ένταξη της μινωικής/κρητομυκηναϊκής περιόδου, συνδέοντάς την καίρια με την τάση της αρχαιολογίας της εποχής να «ελληνοποιήσει» την «προϊστορική» περίοδο.

Σε σχέση με το ζήτημα της διεύρυνσης και ειδικά όσον αφορά στο Βυζάντιο εξαιρετικά κατατοπιστική είναι η πολύ εξειδικευμένη και μάλλον άγνωστη προσέγγιση του Kostis Kourelis,¹³ η οποία εστιάζει στη διερεύνηση της ανάπτυξης της βυζαντινής αρχαιολογίας στην Ελλάδα στις δεκαετίες 1920-1930 στο πλαίσιο του ευρύτερου λόγου περί μοντερνισμού. Κατά τη γνώμη μου, η αναζήτηση του Βυζαντίου από το Λύκειο στη δεκαετία του '20 δεν προσθέτει απλά άλλη μία περίοδο στην «εθνική» ιστορική γραμμή ούτε πραγματοποιείται αποκομμένα από τη διεθνή σκηνή. Αντίθετα, πραγματοποιείται όταν πια υπάρχει α) έρεισμα και β) εμπειρία ή ώριμο έδαφος. Από τη μια –όπως σωστά επισημαίνει η Φουρναράκη αναφερόμενη στο 1914– το έρεισμα πηγάζει από την πρόσφατη προσάρτηση των Νέων Χωρών που φέρνουν το Βυζάντιο κοντύτερα στο εθνικό όραμα και τη Μεγάλη Ιδέα. Από την άλλη, θα προσέθετα ότι η εμπειρία της διεθνούς καλλιτεχνικής σκηνής πηγάζει από γεγονότα όπως, για παράδειγμα, η συμμετοχή της Ελλάδας στη Διεθνή Εμπορική Έκθεση του Παρισιού το 1900 με το λυόμενο περίπτερο σε σχήμα βυζαντινού ναού που κατασκευάστηκε ειδικά για την περίπτωση και, ένα χρόνο αργότερα, τοποθετήθηκε μόνιμα στην Αθήνα στη Λεωφόρο Συγγρού –δρόμο σύμβολο του αστικού μοντερνισμού.¹⁴ Το περίπτερο αυτό δεν είναι, βέβαια, άλλο από το ναό Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, τον μετέπειτα γνωστό μας Άγιο Σώστη. Δεν είναι επομένως υπερβολικό να πει κανείς ότι η προσέγγιση του Παπαρρηγόπουλου, η οποία προηγήθηκε κατά τρεις περίπου δεκαετίες, έρχεται στο επίκεντρο του καλλιτεχνικού προβληματισμού στην Αθήνα με μια σχετική –ωστόσο αναμενόμενη και κατανοητή– καθυστέρηση, μέσω του κινήματος του μοντερνισμού. Αυτό που είναι ενδιαφέρον και θα άξιζε να διερευνηθεί περισσότερο είναι ότι το Λύκειο μοιάζει να αντιλαμβάνεται αυτές τις τάσεις και να τις αξιοποιεί ελληνοκεντρικά. Με άλλα λόγια, όπως έχει εύστοχα διατυπώσει ο Marshall Sahlins, οι πολιτικές του σωματείου αποτελούν μέρος της προσπάθειας «ιθαγενοποίησης της νεωτερικότητας»¹⁵ με τους όρους της αθηναϊκής αστικής τάξης.

Ενώ, λοιπόν, η Άντζακα-Βέη ερμηνεύει το υλικό της στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας, δεν επιχειρεί να διερευνήσει την ελληνική χορευτική πραγματικότητα στο πλαίσιο των διεθνών καλλιτεχνικών και ιδιαίτερα χορευτικών εξελίξεων. Μια τέτοια προσέγγιση θα ήταν πολύ ενδιαφέρουσα γιατί, παρά τις διαβεβαιώσεις περί του αντιθέτου, πιστεύω ότι οι προσλαμβάνουσες των αστών γυναικών και των χοροδιδασκάλων, που βρέθηκαν κατά καιρούς να διαμορφώνουν τη χορευτική πολιτική του Λυκείου, σαφώς αντλούν από τα διεθνή συμφραζόμενα. Η διερεύνηση της αντίφασης αυτής μεταξύ δηλωμένων εξαγγελιών του σωματείου και πράξης θα φώτιζε ενδεχομένως τη σημασία των ιδεολογικών προσανατολισμών του Λυκείου, την αστική φυσιογνωμία του και, τέλος, τη σχέση των Αθηναίων αστών με τα διεθνή καλλιτεχνικά ρεύματα. Μια παρόμοια αντίφαση εντοπίζει και η Ψαρρά σε σχέση με τη διαχείριση από πλευράς Λυκείου ενός άλλου ζητήματος, αυτού της μητρότητας και συγκεκριμένα της καθιέρωσης της Ημέρας της Μητέρας. Είναι χρήσιμο, λοιπόν, να μη θεωρήσουμε τις διακηρύξεις του Λυκείου ως δεδομένες αλλά να τις αμφισβητήσουμε γόνιμα, εφόσον κάτι τέτοιο είναι επιστημονικά εφικτό.

Όπως γνωρίζουμε –και όπως η ίδια η Άντζακα-Βέη έχει υποστηρίξει αλλού με σαφήνεια¹⁶ η αναζήτηση της ελληνικής αρχαιότητας από τη Δύση πηγαίνει πολύ πίσω στο χρόνο. Ήδη από τα χρόνια της Αναγέννησης, ο «έντεχνος» χορός –για την ακρίβεια το νεαρότατο τότε μπαλέτο– στην Ιταλία και τη Γαλλία, όπως και άλλες τέχνες, ακολουθώντας τις επιταγές του ουμανισμού, αναζήτησε τις θεματικές του στην κλασική Ελλάδα.¹⁷ Επίσης, ήδη από το 18ο και το 19ο αιώνα, το μπαλέτο, μέσω του μεγάλου ιταλού χορογράφου Salvatore Vigano (1769-1821), ο οποίος αναζήτησε επίμονα τη δραματικότητα, προέβη στη σύνθεση διαφόρων «tableaux vivants» που αντλούσαν ακριβώς από τις ίδιες αρχαίες ελληνικές θεματικές, από τις οποίες άντλησε και το Λύκειο για τις δικές του «πλαστικές σκηνές», εκατόν πενήντα χρόνια αργότερα. Οι μυθολογικές Εστιάδες, μάλιστα, σεμνές ιέρειες της θεότητας της εστίας, αποτελούν πολύ προσφιλές θέμα τόσο στην Ευρώπη του 19ου αιώνα (π.χ. La Vestale, χορογραφία του Vigano στη Σκάλα του Μιλάνου, 1818) όσο και στην Ελλάδα του πρώιμου 20ού. Μια τέτοια προτίμηση του ιταλικού χορευτικού θεάματος προφανώς συνδέεται με την ύπαρξη αντιλήψεων για τις γυναίκες που μετέπειτα σφράγισαν τις δυτικές αστικές αντιλήψεις και επηρέασαν και την αστική αθηναϊκή κοινωνία. Δεν είναι τυχαίο ότι, όπως επισημαίνει η Φουρνάρη, ήδη από το 1904, η ίδια η Παρρέν υποστήριζε την ανάγκη δημόσιας παρουσίασης των γυναικών σύμφωνα με τα πρότυπα των σεμνών «λευκοφορεμένων εστιάδων» – λευκό μακρύ ένδυμα– και σε αντιπαράθεση με τις άσεμνες «ασκούμενες φαινομηρίδες», οι οποίες, ειρήσθω εν παρόδω, είχαν αναπαρασταθεί από τον Edgar Degas σε πί-

νακα του 1860-1862 σε αναζήτηση της αρχαίας ελληνικής κίνησης και είχαν προκαλέσει σκάνδαλο.

Στο κείμενο της Άντζακα-Βέη σωστά επισημαίνονται μια σειρά ξενόφερτων επιδράσεων στη διαμόρφωση της χορευτικής πολιτικής του Λυκείου όπως, η εμμονή στη χρήση του πιάνου αντί των λαϊκών οργάνων επί πενήντα περίπου χρόνια (μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '60) ή ο εξωραϊσμός της «παραδοσιακής» χορευτικής κίνησης ήδη από την εποχή των πρώτων παραστάσεων (Ανθεστήρια 1914). Ακόμα, παρά τις διατυπωμένες θέσεις της Παρρέν ενάντια στο «ξενόφερτο» στοιχείο, σωστά γίνεται μνεία στο ενδιαφέρον του Λυκείου για το πέρασμα των πρωτοπόρων αμερικανίδων χορευτριών/χορογράφων της εποχής Isadora Duncan και Loie Fuller από την Ελλάδα το 1912 και 1914 αντίστοιχα. Η Άντζακα-Βέη αναφέρεται συγκεκριμένα σε τσάι που παρέθεσε το Λύκειο στη Fuller και παραθέτει πολύτιμες φωτογραφίες και έντυπο υλικό από την παρουσία της χορογράφου στην Αθήνα. Τέλος, επίσης σωστά, η Άντζακα-Βέη υπενθυμίζει την πολύ μεταγενέστερη βαλκανική φολκλορική επίδραση που δέχτηκε το Λύκειο κατά τη δεκαετία του '50, η οποία, εξάλλου στάθηκε και η αφορμή για τη γέννηση του ανταγωνιστικού προς το Λύκειο συγκροτήματος της Δόρας Στράτου. Η διερεύνηση αυτή, ωστόσο, θα προχωρούσε σε μεγαλύτερο βάθος, αν η συγγραφέας άγγιζε ζητήματα όπως η σχέση του Λυκείου με το ρεύμα του νεοκλασικισμού στην τέχνη καθώς και με τη χορευτική και πνευματική «επανάσταση» ενάντια στον ακαδημαϊσμό, που επιτελέστηκε στην Ευρώπη και την Αμερική με την ανάπτυξη του μοντερνισμού στο χορό και τις άλλες τέχνες. Η ανανέωση του μπαλέτου στην Ευρώπη σαφώς πέρασε μέσα από το νεοκλασικισμό. Σ' αυτήν ακριβώς την επίδραση του νεοκλασικισμού εδρεύει και η σημασία της αναζήτησης της ελληνικής αρχαιότητας από τις Duncan και Fuller αλλά και από το ελληνικό Λύκειο. Στο πλαίσιο αυτό, θα ήταν ενδιαφέρον να διερευνηθεί και η επίδραση στο Λύκειο της περίφημης «Eurythmie» (Ρυθμικής), που διαμορφώθηκε από τον Ελβετό μουσικό Émile Jacques Dalcroze (1865-1950) και τους μαθητές του στη σχολή του Hellerau στη Δρέσδη. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αυτή η χορευτική γλώσσα, η οποία, παρεμπιπτόντως αντλεί από το νεοκλασικισμό, επηρέασε το Λύκειο, το οποίο, στα τέλη της δεκαετίας του '20, εγκαινιάζει το νέο τομέα «ρυθμικών χορών» που έμελλε να διανύσει μεγάλη πορεία στο συγκεκριμένο σωματείο και, παράλληλα, να συνδεθεί με την αναβίωση της ιδέας των Ολυμπιακών Αγώνων και με τις τελετές αφής της Ολυμπιακής φλόγας που ισχύουν μέχρι σήμερα.¹⁸ Είναι ενδιαφέρον ότι, στον τομέα αυτό, τα όρια μεταξύ «παραδοσιακού» και «έντεχνου» χορού γίνονται ρευστά στο πλαίσιο της χορευτικής πολιτικής του Λυκείου και η έννοια της «παράδοσης» διευρύνεται έτσι ώστε να τακτοποιηθούν κάτω από την ίδια στέγη η αναβίωση κλασικών προτύπων

και η αναπαράσταση αγροτικών προ-νεωτερικών χορευτικών και μουσικών πρακτικών.

Προχωρώντας στη δεκαετία του '30, αξίζει να σημειωθεί ότι οι εκδηλώσεις που διοργανώθηκαν από το Λύκειο στο Παναθηναϊκό Στάδιο εκείνη την εποχή –η Άντζακα-Βέη αναφέρεται συγκεκριμένα στις γιορτές του 1933 και του 1938– συνδέονται και πάλι με το νεοκλασικισμό του ευρωπαϊκού έντεχνου χορού που βρίσκεται στο απόγειό του στην Ευρώπη. Σημαντικές προσωπικότητες του χορού στην Ελλάδα, όπως για παράδειγμα η Κούλα Πράτσικα,¹⁹ οι οποίες είχαν μια, τουλάχιστον, έμμεση σχέση με το Λύκειο, διαμορφώθηκαν καλλιτεχνικά σ' αυτό το πλαίσιο και αναζήτησαν αυτό που εύστοχα ο Δημήτρης Τζιόβας, αναφερόμενος στη «γενιά του τριάντα», ονομάζει «ελληνική αρχετυπικότητα».²⁰ Αν και η συγγραφέας επισημαίνει ότι στις γιορτές αυτές χορογράφησαν και δίδαξαν οι ξένοι δάσκαλοι Emily Speck και M. Morianoff (μήπως Adam Morianoff;) δεν προχωράει στη διερεύνηση των συγκοινωνούντων δοχείων μεταξύ Ελλάδας και Ευρώπης. Ειδικότερα για τη χρήση του μύθου του Ίκαρου από το Λύκειο στη γιορτή του 1938, είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι, μόλις τρία χρόνια νωρίτερα, το 1935, είχε προηγηθεί το ανέβασμα της χορογραφίας «Ίκαρος» του Serge Lifar στο Παρίσι. Η χορογραφία αυτή προκάλεσε μεγάλο θόρυβο και, τελικά, έθεσε τα όρια των δυνατοτήτων του νεοκλασικισμού στην ανανέωση του έντεχνου χορού.

Τέλος, όταν μελετά κανείς την πορεία ενός σωματείου των αρχών του 20ού αιώνα που είχε ως κύρια δραστηριότητα το χορό, δεν μπορεί να παρακάμψει την επίδραση της ρωσικής πρωτοπορίας και των παρισινών Ballets Russes στη διεθνή χορευτική σκηνή. Ακριβώς την ίδια εποχή που ξεκινάει την πορεία του το Λύκειο στην Αθήνα, τα νεοσύστατα αυτά μπαλέτα με τη σύντομη αλλά εκρηκτική πορεία τους, κάτω από τη σκιά του Sergei Diaghilev, του Michel Fokine και του Vaslav Nijinsky, τόλμησαν να τροφοδοτήσουν την καθαρά αστική τέχνη του μπαλέτου με έντονα φολκλорικά στοιχεία.²¹ Επομένως, είναι σαφές ότι ο συνδυασμός μιας αστικής χορευτικής «κίνησης» με στοιχεία της «παράδοσης» –διάσταση που σαφώς ανιχνεύεται στις πρακτικές του Λυκείου– είναι γεγονός που ξεπερνά τα χορευτικά σύνορα της Ελλάδας.

Τόσο οι «κυρίες» του Λυκείου, οι οποίες αναζητούν απελπισμένα μια «ελληνικότητα», όσο και ο χοροδιδάσκαλος Χαράλαμπος Σακελλαρίου, ο οποίος έχει εκτεταμένη εμπειρία του χορού στην Ευρώπη ενώ παράλληλα βρίσκεται στο κέντρο των Λυκειακών χορευτικών τεκταινομένων από το 1930 μέχρι το 1956, είναι πολύ πιθανό να είναι ενήμεροι για όλες τις παραπάνω εξελίξεις στο χώρο του θεάματος στην Ευρώπη. Επομένως, είναι επίσης πολύ πιθανό, έστω και ανομολόγητα ή μη συνειδητά, να αντλούν από αυτές τις πηγές όσο αντλούν και από τη δεξαμενή της ελληνικής «παράδοσης». Αξίζει, λοιπόν, η σημαντική διε-

ρεύνηση την οποία ξεκίνησε η Άντζακα-Βέη να προχωρήσει στο μέλλον και προς αυτή την κατεύθυνση.

Η πλούσια αλλά εσωστρεφής οπτική της Άντζακα-Βέη, η οποία είναι πιθανό να σχετίζεται με τη μεθοδολογική ιδιαιτερότητα που ανέφερα προηγουμένως, εξισορροπείται από το κείμενο της Ελένης Φουρναράκη στο τρίτο μέρος του τόμου. Η Φουρναράκη πιάνει το νήμα από τα τέλη του 1890 και καλύπτει τις πρώτες τέσσερις δεκαετίες του 20ού αιώνα. Αναφερόμενη σε γυναικείες συλλογικότητες που προηγήθηκαν του Λυκείου, υποστηρίζει ότι το Λύκειο, ως σωματείο της αστικής τάξης οργανικά δεμένο με την υπόθεση του εθνικισμού, συνέβαλε αποφασιστικά στη διαμόρφωση της γυναικείας σωματικής αγωγής στην Ελλάδα ενώ, παράλληλα, πήρε πρωτοβουλίες προς την κατεύθυνση της επινόησης των «εθνικών» παραδόσεων. Εντοπίζει εξ αρχής την προσπάθεια του Λυκείου «να ανακαλύψει και να διαφυλάξει μια αυθεντική “ελληνικότητα” στον γυναικείο σωματικό πολιτισμό, σε αντιπαράθεση προς τις ξενόφερτες, δυτικές δηλαδή, χορευτικές πρακτικές». Με άλλα λόγια, έμμεσα, εντοπίζει την ισχυρή διείσδυση του «ξενόφερτου» στην ελληνική αστική κοινωνία της στροφής του 20ού αιώνα και τη δύναμή του πάνω στην ισχύουσα σωματική γλώσσα. Εντοπίζει επίσης καίρια ότι, σε διαφορετικές στιγμές κατά την οικοδόμηση του εθνικού κράτους, η ελληνική αστική τάξη υιοθετεί πολιτικές που υιοθετήθηκαν και αλλού στη Δύση. Η διαπαιδαγώγηση των γυναικών μέσα από συσσωματώσεις προφανώς αποτελούν μέρος αυτών των πολιτικών, έτσι το έργο του Λυκείου σε μεγάλο βαθμό συνδέεται με όλη αυτή την προσπάθεια. Η Φουρναράκη σχολιάζει την έμφαση που είχε, ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, δοθεί στη γυμναστική –που ήταν επίσης «ξενόφερτη»– από άλλα σωματεία στην Ελλάδα και κάνει την κρίσιμη παρατήρηση ότι, στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, το Λύκειο εμπλέκεται σε μια διπλή μετατόπιση: από τη γυμναστική στον «εθνικό» χορό και από τη σχολική σωματική αγωγή και τη διαμόρφωση επαγγελματιών γυμναστών/ριών στις μαζικές εορταστικές εκδηλώσεις. Τέλος, ορθά παρατηρεί ότι σημαντική συνέπεια αυτής της διπλής μετατόπισης ήταν η συμβολοποίηση της παράδοσης, η έμφαση δηλαδή στη μορφή και όχι πια στο περιεχόμενο των πολιτισμικών πρακτικών.²² Η προσέγγιση αυτής της πτυχής του έργου του Λυκείου με τη σαφήνεια και τη διεισδυτικότητα της Φουρναράκη προσφέρει πλούσια τροφή για περαιτέρω σκέψη.

Το τελευταίο κείμενο που αφορά στο χορό, αυτό της ανθρωπολόγου Ρένας Λουτζάκη, έχει το προσόν ότι μετατοπίζει την προσοχή του αναγνώστη στις πιο πρόσφατες δεκαετίες του '60 και του '70 –εποχή που, σε μεγάλο βαθμό, συμπίπτει με την προεδρία της Χρυσούλας Καλλία και που ελάχιστα θίγεται από άλλα κείμενα του τόμου. Επίσης, τη μετατοπίζει στις «καθημερινές τεχνικές» των ανθρώπων που πλαισίωναν το Λύκειο την περίοδο εκείνη.

Όπως δηλώνεται από την αρχή, ένας από αυτούς τους ανθρώπους είναι και η ίδια η συγγραφέας. Το κείμενο, λοιπόν, περισσότερο από κάθε άλλο κείμενο του τόμου, έχει τη δηλωμένη πρόθεση να παρουσιάσει τα πράγματα «από τα μέσα» και για το λόγο αυτό έλκει αμέσως το ενδιαφέρον του αναγνώστη. Πρόκειται για μια μαρτυρία, η οποία, συνοδευόμενη από πραγματολογικό υλικό που προέρχεται είτε από τα αρχεία του Λυκείου, είτε από το προσωπικό αρχείο της συγγραφέως, στις καλές της στιγμές, προσθέτει αμεσότητα. Ωστόσο, όπως δηλώνει η ίδια η συγγραφέας, η αφήγησή της «αναπόφευκτα εμπερικλείει ανθρωπολογικές προσεγγίσεις». Δεδομένου ότι οι περισσότερες άλλες μελέτες του τόμου δεν είναι ανθρωπολογικές αλλά ιστορικές, η δήλωση αυτή παρακινεί ακόμα περισσότερο τον αναγνώστη. Ωστόσο, σύντομα αντιλαμβάνεται κανείς ότι αυτό το οποίο επιχειρεί η Λουτζάκη είναι η ανάληψη του διπλού ρόλου του πληροφορητή και του ερευνητή. Η ίδια προσπαθεί να αντιμετωπίσει την αντίφαση αυτή με την υιοθέτηση ενός ερμηνευτικού σχήματος που συνοψίζεται στο δίπολο «προσκήνιο» και «παρασκήνιο» του Ervin Goffman.²³ Στην προκείμενη περίπτωση όμως, το συγκεκριμένο σχήμα καθίσταται προβληματικό εφόσον ολόκληρη η μαρτυρία της συγγραφέως αντανakλά ουσιαστικά ένα άλλο «παρασκήνιο». Είναι σαφές ότι η αφήγηση της Λουτζάκη θα λειτουργούσε αποτελεσματικότερα αν είχε κατατεθεί σε κάποιον άλλο ιστορικό ή ανθρωπολόγο, ο οποίος θα προχωρούσε σε αναλύσεις και ερμηνείες της εποχής και των συμφραζομένων με τη δέουσα απόσταση. Το εγχείρημα, λοιπόν, είναι από την αρχή περίπλοκο και η δυσκολία είναι κυρίως μεθοδολογική. Ωστόσο, παρά τους όποιους περιορισμούς, θα σταθώ και σε αυτό το κείμενο μια και, μαζί με εκείνο της Άντζακα-Βέη, πραγματεύεται την κεντρική δραστηριότητα του Λυκείου, το χορό.

Μια πρώτη αδυναμία του κειμένου που απορρέει από την προβληματική μεθοδολογική επιλογή είναι ότι διολισθαίνει συχνά σε ηθικές αξιολογήσεις. Για παράδειγμα, η συγγραφέας αναφέρει ότι: το Λύκειο «έβγαλε από την αφάνεια» τους ελληνικούς χορούς,²⁴ «ανακάλυψε τη μαγεία των ελληνικών χορών», «ξεκλείδωσε τη θεατρική τους διάσταση [...] αναδεικνύοντάς τους σε μεγαλειώδες θέαμα»,²⁵ «η εξωστρέφεια και η καινοτομία αποτελούσαν όρους αναζωογόνησης, συγχρόνως και επιβίωσης του ελληνικού χορού».²⁶ Η Λουτζάκη προφανώς γνωρίζει ότι η χρήση όλων των παραπάνω όρων χωρίς ανάλυση ή επεξήγηση είναι προβληματική στο πλαίσιο μιας ανθρωπολογικής προσέγγισης. Ενδεχομένως για το λόγο αυτό, προσπαθεί υπόρρητα να πάρει αποστάσεις από αυτούς. Ουσιαστικά αυτό που επιθυμεί η Λουτζάκη να διαχειριστεί με το κείμενό της είναι μια σειρά από έννοιες όπως η θεατρικότητα, η παράσταση, η αναπαράσταση, η αναβίωση και ο φολκλορισμός. Ωστόσο, δεν προχωράει σε μια διερεύνηση των εννοιών αυτών με όρους ανθρωπολογίας ενώ, αντιθέ-

τως, διολισθαίνει σε μια μη δυναμική αντιμετώπιση των κοινωνικών φαινομένων. Οι προβληματικές συνδηλώσεις των παραπάνω διατυπώσεων μένουν μετέωρες και τα φαινόμενα που αναφέρονται δεν αντιμετωπίζονται ως κοινωνικοί μετασχηματισμοί. Τα προβλήματα αυτά η συγγραφέας τα αντιμετωπίζει περισσότερο αποτελεσματικά σε μια άλλη δημοσίευσή της, επίσης του 2010.²⁷ Εκεί δεν διαχειρίζεται την προσωπική της σχέση με το Λύκειο ως μαρτυρία αλλά προχωράει σε μια συνεπέστερη ερμηνεία των δεδομένων της. Επίσης, εκεί θέτει –ορθά κατά τη γνώμη μου– το ζήτημα της θεατροποίησης του ελληνικού χορού από το Λύκειο,²⁸ καθώς και του σταδιακού μετασχηματισμού του συγκεκριμένου φορέα «από καθαρά γυναικείο σωματείο με κοινωνική εθνική δράση [...] σε έναν καλλιτεχνικό οργανισμό».²⁹ Και οι δύο αυτές παρατηρήσεις θα είχαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον αν είχαν ενσωματωθεί στη μελέτη της πορείας του Λυκείου που συμπεριλαμβάνεται στον τόμο που σχολιάζουμε εδώ.

Επιστρέφοντας λοιπόν στην υπό συζήτηση μελέτη, ας σημειωθεί ότι το πρόβλημα της ηθικής αξιολόγησης ανακύπτει και πάλι, όταν η συγγραφέας συζητά τις καθημερινές διαδικασίες εκπαίδευσης και διαπαιδαγώγησης των νεαρών γυναικών στο Λύκειο –οι οποίες, όπως μας πληροφορεί η ίδια, συνέβαιναν σε διαφορετικές ώρες από την εκπαίδευση των νεαρών ανδρών. Στο πλαίσιο αυτό, η Λουτζάκη, χρησιμοποιώντας το πρώτο πληθυντικό πρόσωπο, περιγράφει καταστάσεις που τόσο η ίδια όσο και οι συνχορεύτριές της βίωσαν ως μια εμπειρία «περάσματος» και «μύησης» με σαφώς θετικές συνδηλώσεις. Για να γίνει, ωστόσο, και πάλι η μετάβαση από τη μαρτυρία στην ανάλυση με όρους ανθρωπολογίας θα έπρεπε να διαμορφωθεί ένα ευρύτερο ερμηνευτικό πλαίσιο το οποίο θα λάμβανε, για παράδειγμα, υπόψη του τη φουκοϊκή εννοιολόγηση της πειθάρχησης των σωμάτων,³⁰ τις θεωρήσεις της σωματοποίησης (embodiment) όπως αναπτύχθηκαν από τον Csordas³¹ ή, τέλος –προκειμένου να συζητηθεί η γνωσιακή διαδικασία ως μύηση, μαθητεία και διδασκαλία– την έννοια της «εντοπισμένης γνώσης», όπως διατυπώθηκε από τους Lave και Wenger.³²

Σχολιάζοντας, τέλος, τις σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων μέσα στο Λύκειο, η συγγραφέας αναφέρεται σε «...χάσμα ανάμεσα στα δύο φύλα»,³³ «εξοικείωση των χορευτών και χορευτριών με το άλλο φύλο»³⁴ στα ταξίδια της χορευτικής ομάδας και αντιμετωπίζει ως δεδομένο το γεγονός ότι «...εκείνη την εποχή, εκτός των χώρων του Λυκείου, αγόρια και κορίτσια δεν έκαναν σχεδόν ποτέ παρέα»³⁵ ή το ότι οι νέες κοπέλες αποχωρούσαν από τη χορευτική ομάδα του Λυκείου, όταν ερχόταν η στιγμή της «κοινωνικής αποκατάστασης».³⁶ Σχετικά με το ζήτημα της πολιτικής του φύλου στο πλαίσιο του Λυκείου, και ειδικότερα με το θέμα του γάμου και της μητρότητας ως «φυσικού» προορισμού των γυναικών, η Ψαρρά –η οποία προ-

φανώς εκκινεί από μια εντελώς διαφορετική αντιμετώπιση της γυναικείας σωματειακής δράσης— κάνει μια κρίσιμη παρατήρηση. Επισημαίνει την εσωτερική διαφοροποίηση και ρήξη του μετώπου των γυναικείων συλλογικοτήτων καθώς και το πολιτικό περιεχόμενο της ρήξης σε μια περίοδο τριάντα με σαράντα χρόνια προγενέστερη αυτής που εξετάζει η Λουτζάκη. Είναι βέβαιο ότι η καθημερινότητα την οποία ανάγλυφα περιγράφει η Λουτζάκη για τα μέλη του Λυκείου κατά τις δεκαετίες του '60 και του '70, διαφέρει από την καθημερινότητα κάποιων άλλων νέων της εποχής οι οποίοι είχαν συνδέσει τη ζωή τους με άλλες συσσωματώσεις και άλλους προσανατολισμούς —για παράδειγμα, αρκετοί ασπάζονταν ιδέες και πρακτικές αμφισβήτησης που συνδέονταν με το φοιτητικό κίνημα, τη σεξουαλική επανάσταση, τους hippies κλπ.³⁷

Σε αντίθεση με τη Λουτζάκη, οι Ψαρρά, Βασιλειάδου, Μιχοπούλου και Τρίμη-Κύρου ορθά ερμηνεύουν αντίστοιχες θέσεις με όρους ταξικούς, ιδεολογικούς, τοποθέτησης στο πλαίσιο του φεμινιστικού κινήματος κ.ά. Αν η συγκεκριμένη συγγραφέας είχε υιοθετήσει μια τέτοια προσέγγιση, είναι πιθανό οι ανθεκτικές «συνέχειες» στο εσωτερικό του Λυκείου να αποδίδονταν στην ανελαστικότητα του σωματείου που πηγάζει από την ισχυρή αστική του φυσιογνωμία. Στην πραγματικότητα, διαβάζοντας την αφήγηση της Λουτζάκη για την περίοδο '60-'80 προκύπτει ότι η αναζήτηση των «δραστήριων ζώων» στους κόλπους του Λυκείου από γυναίκες των δεκαετιών του '20-'30, για την οποία, όπως αναφέρθηκε νωρίτερα, γράφει η Βασιλειάδου, συνεχίζει να ισχύει πολλές δεκαετίες μετά την περίοδο αυτή. Θα είχε ενδιαφέρον, λοιπόν, να διερευνηθεί κανείς αυτή την πιθανή ενδο-Λυκειακή συνέχεια στο πλαίσιο των κοινωνικών και πολιτικών μετασχηματισμών που πραγματοποιήθηκαν από το Μεσοπόλεμο στην μεταπολεμική και μετεμφυλιακή Ελλάδα.

Σε σχέση με τη δικτατορία των συνταγματαρχών, την πιο επίμαχη περίοδο μέσα στα χρόνια που εξετάζει η Λουτζάκη, η συγγραφέας περιγράφει περιοδείες ανά την Ελλάδα, ταξίδια στο εξωτερικό, εβδομαδιαίες παραστάσεις σε κεντρικό θέατρο της Αθήνας —το οποίο σημειώνουμε ότι τυχαίνει να στεγάζεται στο οικοδομικό τετράγωνο του Μετοχικού Ταμείου Στρατού— οι οποίες συνδέονταν με τη «διάκριση»³⁸ της Ελλάδας με όρους τουρισμού, καθώς και τηλεοπτικές εμφανίσεις στο κρατικό κανάλι «Δίαυλος ΙΙ». Από τις περιγραφές αυτές της καθημερινής ζωής του Λυκείου αναδύεται, ως ένα βαθμό, η τοποθέτηση του σωματείου στον πολιτικό και κοινωνικό χώρο και, έμμεσα, ενισχύεται και η πιο μακροσκοπική προσέγγιση της Μιχοπούλου για την ίδια περίοδο. Η Λουτζάκη κάνει μια αξιολογή παρατήρηση: επισημαίνει τη ρήξη της Καλλία με το καθεστώς των συνταγματαρχών. Την ίδια στιγμή, σημειώνει ότι «με την επιβολή της χούντας, οι λέξεις “ελληνικοί χοροί” αποκτούν νέα διάσταση».³⁹ Για άλλη μια φορά,

ωστόσο, ένας προβληματισμός μένει μετέωρος. Η διαπίστωση της συγγραφέως ότι ολόκληρη η Ελλάδα χορεύει στους ρυθμούς του παραδοσιακού χορού δεν μπορεί να απαλύνει την αδιαμφισβήτητα σκοτεινή πτυχή στην πορεία του Λυκείου των επανειλημμένων συμμετοχών στις γιορτές της Πολεμικής Αρετής των Ελλήνων στο Στάδιο κάθε Αύγουστο.

Πάντα σε σχέση με τη χούντα, εντυπωσιάζει η πληροφορία που καταθέτει η Λουτζάκη περί της σύστασης μιας επιτροπής αξιολόγησης των πολυάριθμων πολιτιστικών συλλόγων ανά την Ελλάδα που διόρισε το καθεστώς στις αρχές της δεκαετίας του '70. Η συγγραφέας σημειώνει ότι στην επιτροπή αυτή συμμετείχαν δυο σημαίνουσες προσωπικότητες του Λυκείου —αναφέρονται επώνυμα— ως εκπρόσωποι του παραδοσιακού χορού. Ωστόσο, δεν διευκρινίζει αν τα άτομα αυτά εκπροσωπούσαν το Λύκειο ως φορέα του παραδοσιακού πολιτισμού ή αν συμμετείχαν στην επιτροπή ανεξάρτητα. Από τα συμφραζόμενα συμπεραίνει κανείς ότι μάλλον το δεύτερο θα πρέπει να ίσχυε. Η διευκρίνιση όμως έχει ιδιαίτερη σημασία γιατί αφορά μια θεσμική συνεργασία με το δικτατορικό καθεστώς. Επίσης, οι προβληματισμοί της συγγραφέως σε σχέση με το γεγονός περιορίζονται στις αρνητικού περιεχομένου διαπιστώσεις περί νομιμοποίησης της έννοιας «χορευτικό συγκρότημα» καθώς και του «φολκλορικού χορού» μέσα από το θεσμό της αξιολόγησης ενώ διατυπώνεται και η ύπαρξη ενός παράπλευρου οφέλους, της συλλογής πολύτιμου υλικού από περιοχές μέχρι τότε ανεξερεύνητες και της προσθήκης αυτού του υλικού στο ρεπερτόριο του Λυκείου.⁴⁰ Μπορεί, πράγματι, να πλούτισαν οι εμπειρίες των συγκεκριμένων ατόμων καθώς και το ρεπερτόριο του Λυκείου μέσα από τις περιηγήσεις στην ελληνική ύπαιθρο. Ωστόσο, η αποστολή της επιτροπής ήταν έμμεσα *πολιτική* και το γεγονός αυτό έχει σημασία. Αξιολογούσε συλλογικότητες και με βάση αυτήν την αξιολόγηση η κυβέρνηση της χούντας διένειμε επιχορηγήσεις. Δεν μπορεί επομένως να μην αναλυθεί μια τέτοια δραστηριότητα με όρους κοινωνικούς, πολιτικούς και ιστορικούς. Θα έλεγα ότι, συνολικά, η αδιαμφισβήτητα ζωντανή αφήγηση της Λουτζάκη, ενώ εστιάζει στις «εθνικές μεγάλες γιορτές», εν τέλει παρακάμπτει ένα στοιχείο ιδιαίτερης σημασίας: την *πολιτική* διάσταση της διαχείρισης του δημόσιου θεάματος και των «παραδοσιακών» χορών ειδικότερα.

Κλείνοντας, ας σημειώσουμε ότι αν και η έρευνα που δρομολόγησε το Λύκειο ευαγγελίζεται μια προσέγγιση της πορείας του σωματείου από το 1910 μέχρι το 2010, στην πραγματικότητα παρουσιάζει μια ανισομέρεια και συγκριτικά δίνει πολύ μεγαλύτερο βάρος στην πορεία του σωματείου μέχρι το 1940, μικρότερο βάρος στην περίοδο που φτάνει μέχρι το 1960 (Μιχοπούλου, Άντζακα-Βέη, Ψαρρά) και, τέλος, σκύβει πολύ διστακτικά στην περίοδο 1960-

1980 (Λουτζάκη). Για τις τρεις δεκαετίες που έπονται παρέχονται μόνο πολύ περιορισμένα πραγματολογικά στοιχεία (Ανδριώτης, Πρωτόπαπα, Μαχά-Μπιζούμη). Όσον αφορά την ιστορική προσέγγιση, είναι κατανοητή η ανάγκη μιας χρονικής απόστασης από τη διερευνώμενη περίοδο. Μεγαλύτερη έμφαση στην ανθρωπολογική προσέγγιση, ωστόσο, θα επέτρεπε τη διερεύνηση της πρόσφατης πορείας του Λυκείου και θα εμπλούτιζε το εγχείρημα σε σχέση με την κατανόηση της ελληνικής κοινωνίας.

Τέλος –και σε άμεση σχέση με την προηγούμενη παρατήρηση– θα είχε ενδιαφέρον αν η έρευνα για το Λύκειο είχε συμπεριλάβει και τις πρόσφατες πρακτικές θεάματος που έχει υιοθετήσει το συγκεκριμένο σωματείο. Θα μπορούσαν, για παράδειγμα, να μελετηθούν οι αλληπάλληλες «θεματικές παραστάσεις» –στις οποίες αναφέρονται πολύ σύντομα η Μαχά-Μπιζούμη και η Άντζακα-Βέη– σε σκηνές όπως το Ηρώδειο, το Μέγαρο Μουσικής κλπ. ή η στήριξη και συμμετοχή του Λυκείου σε χορευτικά γεγονότα, όπως η τελετή έναρξης των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004 σε χορογραφία Δημήτρη Παπαϊωάννου –η οποία υπενθυμίζουμε ότι βασίστηκε στην αναπαραγωγή «πλαστικών σκηνών» που σαφώς παραπέμπουν στις πρώτες δεκαετίες της ζωής του Λυκείου.⁴¹ Τέτοιου είδους προσεγγίσεις, πέρα από το ότι θα ήταν εξαιρετικά επίκαιρες, θα συνέβαλλαν στην περαιτέρω κατανόηση των συνεχειών και των τομών στις πολιτικές του θεάματος, ενώ παράλληλα θα προχωρούσαν τη συζήτηση περί φολκλορισμού και εθνικισμού.

Η μεγάλη πρόκληση για το μέλλον

Κατά τη γνώμη μου, το άρτιο ερευνητικό και εκδοτικό εγχείρημα του Λυκείου –το οποίο είναι μεν προϊόν ανεξάρτητων ερευνητών/ριών αλλά, όπως είδαμε, υλοποιήθηκε με την πρωτοβουλία και τη στενή συνεργασία του ίδιου του σωματείου– επιτελεί μια σημαντική ποιοτική τομή στη θεώρηση των πολιτικών και των πρακτικών του, η οποία, όμως, δεν βρίσκει αντιστοιχία στη δραστηριότητα του σωματείου στο χώρο του δημόσιου θεάματος σήμερα. Αν, λοιπόν, δεχτούμε ότι ο λόγος των ερευνητριών/ών που συμμετέχουν στον τόμο πλαισιώνει, εκφράζει ή, τουλάχιστον, αφορά τις σημερινές αντιλήψεις του σωματείου στο επίπεδο των ιδεών τότε αναδεικνύεται μια σημαντική αντίφαση μεταξύ θεωρίας και σημερινής πράξης. Αν συνειδητοποιηθεί, η αντίφαση αυτή, τόσο «από τα μέσα» όσο και «από τα έξω», μπορεί να αποδειχθεί εξαιρετικά γόνιμη και να αποτελέσει πρόκληση ουσιαστικού μετασχηματισμού του σωματείου και των πολιτικών του στο πλαίσιο των σημερινών συμφραζομένων της ελληνικής και διεθνούς κοινωνίας.

Επομένως, κλείνοντας θα θέσω μια σειρά ερωτημάτων:

Μπορεί ένα σοβαρό ερευνητικό και εκδοτικό εγχείρημα να αποτελέσει αφορμή αναστοχασμού, αυτογνωσίας και ουσιαστικού μετασχηματισμού ενός φορέα της κοινω-

νίας των πολιτών, αρχικά κατ' εξοχήν γυναικείου, που επί εκατό χρόνια συνέδεσε στενά την πορεία του με την οικοδόμηση του εθνικού κράτους, παγίωσε τη φυσιογνωμία του μέσα από τις πολιτικές του για τις γυναίκες και το δημόσιο θέαμα και, τέλος, διαχειρίστηκε –και συνεχίζει να διαχειρίζεται– την πολυσυζητημένη έννοια της «παράδοσης» με όρους «αναπαράστασης»⁴² αλλά και «παράστασης»;⁴³

Και ειδικότερα:

Πώς θα μπορέσει το Λύκειο να διαχειριστεί την ιστορία του, έτσι όπως αυτή αναδεικνύεται μέσα από τις μελέτες του συγκεκριμένου τόμου και όχι όπως αυτή συνήθως προβάλλεται από το δημόσιο λόγο, τα κείμενα και τις πρακτικές του σωματείου;

Πώς θα μπορέσει να αποφύγει την παλινδρόμηση σε παρωχημένες θέσεις και πολιτικές και να αναδιαπραγματευθεί τις θέσεις του και τις πρακτικές του διαχειριζόμενο αποτελεσματικά τη σχέση του με τη σύγχρονη ελληνική και διεθνή κοινωνία, έτσι ώστε να ανανεώσει τη φυσιογνωμία του ως κοινωνικού, καλλιτεχνικού, εκπαιδευτικού και –γιατί όχι– ερευνητικού φορέα; Για να χρησιμοποιήσω μια διατύπωση που υιοθετεί το ίδιο το βιβλίο, ποια θα είναι η επόμενη «μεταμόρφωση» του σωματείου;

Τα ζητήματα αυτά είναι ευρύτερα πολιτικά. Τίθενται από ορισμένες μελέτες του τόμου και είναι βέβαιο ότι δεν θα πρέπει να παρακαμφθούν.

Μια πρώτη και πολύ γενική απάντηση στα παραπάνω ερωτήματα είναι ότι αν σήμερα και μελλοντικά το Λύκειο επιθυμεί να παράγει έργο στον τομέα του πολιτισμού αντίστοιχο με το αναστοχαστικό εκδοτικό του εγχείρημα και αν θέλει να συμμετάσχει δυναμικά στη διαμόρφωση των πολιτισμικών πολιτικών στην Ελλάδα –και, ενδεχομένως, στην Ευρώπη– θα πρέπει να αξιοποιήσει την έρευνα που ξεκίνησε έτσι ώστε αυτή να μην καταστεί μια παρένθεση αυτογνωσίας. Μια τέτοια πρωτοβουλία, εκτός από την επιστημονική θεώρηση, απαιτεί, από τη μια, σύγχρονη σκέψη και πράξη και, από την άλλη, πολιτική βούληση. Προκαλεί ευρύτερους ερευνητικούς και εκπαιδευτικούς στόχους, διεύρυνση των συνεργασιών του Λυκείου με άλλους φορείς και, κυρίως, αναθεώρηση των πολιτικών του, έτσι ώστε να παρθούν αποστάσεις από τα αναχρονιστικά αιτήματα της ιστορικής συνέχειας και της μονοπολιτισμικότητας τα οποία, προς το παρόν, συνεχίζουν να προβάλλονται από τις πρακτικές του συγκεκριμένου σωματείου. Το Λύκειο, ένα σωματείο οργανικά δεμένο με τον πολιτισμό, θα πρέπει, μεταξύ άλλων, να ανοίξει τους ορίζοντές του στην ετερότητα που εντοπίζεται στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία και την οποία έχει συστηματικά εξοβελίσει. Θα πρέπει ακόμα να αναθεωρήσει τις απόψεις του σχετικά με το παρωχημένο ζήτημα της «στήριξης» των γυναικών στο προωθημένο σύγχρονο πλαίσιο της πολιτικής του φύλου. Μόνο έτσι η πολιτική του Λυκείου θα δεθεί γόνιμα με τη

σημερινή πραγματικότητα και θα μπορέσει να κάνει πράξη αυτό που σε μεγάλο βαθμό οι συντελεστές του τόμου πέτυχαν στο θεωρητικό επίπεδο: την αποδέσμευση από τις ηθικές επιταγές που προκύπτουν από προβληματικές εννοιολογήσεις, όπως αυτή της «παράδοσης» και από μια στάση συντήρησης κατεστημένων αντιλήψεων και πρακτικών. Μέσα από μια τέτοια οπτική, η πρόσφατη ερευνητική και εκδοτική πρωτοβουλία του Λυκείου των Ελληνίδων καθίσταται ακόμα σημαντικότερη. Αποτελεί την καλύτερη αφορμή για μια γόνιμη και ενδεχομένως ανατρεπτική ανατροφοδότηση της πολιτικής του. Ας μην πάει, λοιπόν, χαμένη η ευκαιρία που προσφέρει μια τόσο αξιόλογη πρωτοβουλία και ένα τόσο ουσιαστικό έργο. Ας συνεχιστεί ο διάλογος.

Δεκέμβριος 2011

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Έφη Αβδελά (επιμ.), *Το Λύκειον των Ελληνίδων: 100 χρόνια*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2010. Σχετικά με τη μορφή του τόμου, να σημειώσουμε ότι ο τόμος είναι χαρτόδετος και αριθμεί περισσότερες από 500 σελίδες μεγάλου σχήματος. Το σχήμα αυτό προφανώς εξυπηρετεί τον επετειακό χαρακτήρα του βιβλίου καθώς και τις εικονογραφικές του ανάγκες. Ωστόσο, ο όγκος, το μέγεθος και το συγκεκριμένο «μαλακό» δέσιμο του τόμου καθιστά το βιβλίο μάλλον δυσανάγνωστο. Το σπάνιο φωτογραφικό και αρχαιολογικό υλικό σε μεγάλο βαθμό φωτίζει και τεκμηριώνει τα κείμενα, ενώ ταξιδεύει τον αναγνώστη στην Ελλάδα του 20ού αιώνα, αναδεικνύοντας διαφορετικές πτυχές της κοινωνικής και πολιτισμικής πραγματικότητας. Ωστόσο, κάποιες φορές γίνεται φλύαρο –για παράδειγμα, με τις πολλές ολοσέλιδες έγχρωμες φωτογραφίες που απεικονίζουν «γωνιές» από το εσωτερικό του κτηρίου της οδού Δημοκρίτου. Στις περιπτώσεις αυτές, η εικαστική επένδυση υπηρετεί έναν αισθητικό φορμαλισμό, ο οποίος μάλλον υπονομεύει και αδικεί την επιστημονική φυσιογνωμία της έκδοσης προσδίδοντάς της χαρακτήρα αφιερωματικού λευκώματος.
2. Ενδεικτικά αναφέρω τις μελέτες του Michael Herzfeld, *Ours Once More: Folklore, Ideology, and the Making of Modern Greece*, Pella Publishing Company, 1986, που κυκλοφόρησε στα ελληνικά από τις εκδόσεις Αλεξάνδρεια, το 2002, με τον τίτλο *Πάλι δικά μας. Λαογραφία, ιδεολογία και η διαμόρφωση της σύγχρονης Ελλάδας*, καθώς και της Ειρήνης Τουντασάκη «Ο “παράδοσιακός” πολιτισμός” ως κατασκευή στην ελληνική λαογραφία. Μια απόπειρα ανθρωπολογικής ερμηνείας», στο Π. Μ. Κιτρομηλίδης / Τ. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002 (Δ΄ Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας)*, τόμ. Α΄, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2004, σ. 441-459.
3. Σχετικά με τα παραρτήματα, βλ. το κεφ. του Νίκου Ανδριώτη, με το οποίο κλείνει ο τόμος.
4. Α. Μιχοπούλου, «Από “γυναικείο” σωματείο με εθνικούς στόχους σε “εθνικό” σωματείο γυναικών: η εθνική πολιτική του Λυκείου των Ελληνίδων από την Καλλιρρόη Παρρέν στην Άννα Τριανταφυλλίδου (1911-1940)», στο Αβδελά (επιμ.), *Το Λύκειον των Ελληνίδων*, ό.π., σ. 145-146.
5. Θεατρικό έργο Δ. Γιαννουκάκη.
6. Ε. Άντζακα-Βέη, «Οι ελληνικοί χοροί στο Λύκειο των Ελληνίδων. Τα πρώτα πενήντα χρόνια», στο Αβδελά (επιμ.), *Το Λύκειον των Ελληνίδων*, ό.π., σ. 233.

7. Θα ήταν προτιμότερο, η παρουσίαση της έρευνας που αφορά στο Λύκειο και τις δραστηριότητές του να μην είχε εστιάσει σε συγκεκριμένα άτομα ούτε να είχε αντιμετωπιστεί ως «κληρονομιά» του σωματείου, αλλά να είχε παρουσιασθεί με ευρύτερα και σαφέστερα κριτήρια, ως παραγωγή έργου που συνοψίζεται σε συγκεκριμένες δημοσιεύσεις, εκθέσεις, παραστάσεις, ερευνητικά προγράμματα, σεμινάρια, κλπ. Μια τέτοια προσέγγιση θα όφειλε, για παράδειγμα, να λάβει υπόψη της το έργο της Νάνσης Χαρμαντά, του Γιώργου Κώτσου, της Μαρίας Κουτσούμπα, του Χρήστου Παπακώστα, του Γιάννη Πραντσίδη, της Ζωής Μάργαρη, της γράφουσας και άλλων ερευνητών που συνεργάστηκαν κατά καιρούς –και με διαφορετικούς τρόπους– με το Λύκειο. Επίσης, στο ερευνητικό έργο θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν και τα σεμινάρια επιμόρφωσης δασκάλων χορού, τα οποία πραγματοποιήθηκαν τις χρονιές 1991-1992 και 1996-1997 με τη στήριξη των τότε Υπουργείων Εργασίας και Πολιτισμού (και που επαναλήφθηκαν την εκπαιδευτική χρονιά 2010-2011). Τα σεμινάρια αυτά, τα οποία πληρούσαν έναν καταρχήν εκπαιδευτικό στόχο, εξοικείωσαν την καινούργια γενιά δασκάλων χορού με την ερευνητική εθνογραφική προσέγγιση της μουσικής, του τραγουδιού, του χορού και του ενδύματος, όπως και με μικρής διάρκειας επιτόπιες έρευνες.
8. Ε. Άντζακα-Βέη, «Οι πρώτες παραστάσεις ελληνικών χορών του Λυκείου των Ελληνίδων. Το ιδεολογικό πλαίσιο και τα πρακτικά αποτελέσματα», στο Ε. Αυδίκος / Ρ. Λουτζάκη / Χ. Παπακώστας (επιμ.), *Χορευτικά ετερόκλητα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, σ. 183-202.
9. Άντζακα-Βέη, «Οι ελληνικοί χοροί στο Λύκειο των Ελληνίδων», ό.π., σ. 263.
10. Βλ. εδώ, σημ. 2.
11. Υ. Hamilakis, *Labyrinth Revisited: Rethinking Minoan Archaeology*, Oxbow Books, 2010· Γ. Χαμηλάκης / Ν. Momigliano (επιμ.), *Αρχαιολογία και ευρωπαϊκή νεωτερικότητα. Παράγοντας και καταναλώνοντας τους «Μινωίτες»*, Εκδόσεις του 21ου αιώνα, Αθήνα 2010.
12. Ε. Yalouri, *The Acropolis: Global Fame Local Claim (Materializing Culture)*, Berg, 2001.
13. Κ. Kourelis, «Byzantium and the Avant-Garde: Excavations at Corinth 1920s-1930s», *Hesperia-The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 76/2 (2007), σ. 391-442.
14. Απόλυτα στο κλίμα αυτό, η αναφορά του Γιώργου Θεοδοκά στη Λεωφόρο Συγγρού το 1929 στο *Ελεύθερο Πνεύμα*, Κ. Θ. Δημαράς (επιμ.), Ερμής, Αθήνα 1973, καθώς και του Γιώργου Σεφέρη στη «Συνομιλία με τον Φαβρίκιο», στο Γιώργος Θεοδοκάς / Γιώργος Σεφέρης, *Αλληλογραφία (1930-1966)*, Γ. Π. Σαββίδης (επιμ.), Ερμής, Αθήνα 1975.
15. Marshall Sahlins, «Δύο ή τρία πράγματα που ξέρω για τον πολιτισμό», στο του ίδιου, *Πολιτισμός και Πρακτικός Λόγος*, Εκδόσεις του 21ου αιώνα, Αθήνα 2003, σ. 321-353.
16. Άντζακα-Βέη, «Οι πρώτες παραστάσεις ελληνικών χορών του Λυκείου», στο Αυδίκος / Λουτζάκη / Παπακώστας (επιμ.), *Χορευτικά ετερόκλητα*, ό.π.
17. Ballet Comique de la Reine (1581), αυλικό θέαμα με θέμα τον ομηρικό μύθο της Κίρκης. Ανέβηκε στο Παρίσι, κατά παραγγελία της αυλής της Αικατερίνης των Μεδίκων, σε χορογραφία του Balthazar Beaujoyeulx. Ήταν ένα πολύωρο, πολυμελές και εντυπωσιακό θέαμα με ιδιαίτερα αναπτυγμένη σκηνική επένδυση. Πέρασε στην ιστορία του χορευτικού θεάματος ως το πρώτο μπαλέτο αυλής (ballet de cour).
18. Σημαντική στην κατεύθυνση αυτή υπήρξε η μακρόχρονη συνεργασία της χορογράφου Μαρίας Χορς –μαθήτριας της Κούλας

- Πράτσικα αλλά και ξένων μεγάλων δασκάλων, όπως η Mary Wigman— με το Λύκειο. Ας σημειώσουμε ότι η Χορς —η οποία το 1936 συμμετείχε στην ομάδα της Πράτσικα ως μια από τις ιέρειες της τελετής αφής της Ολυμπιακής φλόγας του Βερολίνου— από το 1964 μέχρι και το 2004 επιμελήθηκε όλες ανελλιπώς τις Ολυμπιακές τελετές αφής.
19. Η Πράτσικα φοίτησε στο Hellerau, την περίοδο 1927-1930, και είχε δάσκαλο τον Dalcroze.
 20. Δημήτρης Τζιόβας, *Ο μύθος της γενιάς του τριάντα. Νεοτερικότητα, ελληνικότητα και πολιτισμική ιδεολογία*, Πόλις, Αθήνα 2011, σ. 548.
 21. Βλ. *Danses Polonvtiennes*, από τη χορογραφία *Prince Igor* του Michel Fokine, Θέατρο Μαρίνσκι, Αγ. Πετρούπολη, 1909· *Petrushka*, χορογραφία Μ. Fokine, Ballets Russes, Παρίσι 1911· *Le Sacre du Printemps* (Η Ιεροτελεστία της Άνοιξης), χορογραφία Vaslav Nijinsky, Παρίσι 1913.
 22. Σχετικά με το ζήτημα αυτό, βλ. και Μ. Ρόμπου-Λεβίδη, «Ψηφίδες χορού στον Έβρο. Το παρελθόν, το παρόν, η τοπική πρακτική και η υπερτοπική ιδεολογία», στο *Μουσικές της Θράκης. Μια διεπιστημονική προσέγγιση: Έβρος*, Σύλλογος «Οι Φίλοι της Μουσικής», Αθήνα 1999, σ. 146-192· Μ. Rombou-Levidi, *Dancing beyond the 'Barre': Cultural Practices and the Processes of Identification in Eastern Macedonia-Greece*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Sussex, 2009, σ. 60-65.
 23. E. Goffman, *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006 (πρώτη έκδοση στα αγγλικά: 1959).
 24. Ρ. Λουτζάκη, «Χορεύοντας στο Λύκειο... στην καλλιτεχνική σκηνή της περιόδου 1960-1980», στο Αβδελά (επιμ.), *Το Λύκειον των Ελληνίδων*, ό.π., σ. 283.
 25. Αυτ., σ. 284.
 26. Αυτ., σ. 319. Σε όλες τις παραπάνω διατυπώσεις η έμφαση είναι δική μου.
 27. Ρ. Λουτζάκη, «Λύκειο των Ελληνίδων. Από τις "Μεγάλες Εθνικές Εορτές" στις παραστάσεις με καλλιτεχνικές αξιώσεις», στο Π. Κάβουρας (επιμ.), *Φολκλόρ και παράδοση. Ζητήματα αναπαράστασης και επιτέλεσης της μουσικής και του χορού*, Νήσος, Αθήνα 2010, σ. 113-130.
 28. Αυτ., σ. 115.
 29. Αυτ., σ. 127.
 30. M. Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, Vintage Books, Ν. Υόρκη 1995.
 31. T. J. Csordas (επιμ.), *Embodiment and Experience: The Existential Ground of Culture and Self*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1994.
 32. J. Lave / E. Wenger, *Situated Learning: Legitimate Peripheral Participation*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1991.
 33. Αυτ., σ. 292.
 34. Αυτ., σ. 289.
 35. Αυτ., σ. 292.
 36. Αυτ., σ. 290. Σε όλες τις παραπάνω διατυπώσεις η έμφαση είναι δική μου.
 37. Παρά το γεγονός ότι πρόκειται για λογοτεχνική δημιουργία και όχι για επιστημονική μελέτη μιας εποχής, ας μου επιτραπεί να ανακαλέσω στη μνήμη μας το μυθιστόρημα του Στρατή Τσίρκα *Χαμένη Άνοιξη*, στο οποίο περιγράφεται πολύ γλαφυρά και πιστά η ζωή αυτής της «άλλης» νεολαίας το καλοκαίρι του 1965.
 38. P. Bourdieu, *Distinction: The Social Critique of the Judgement of Taste*, Harvard University Press, Κέμπριτζ 1984.
 39. Λουτζάκη, «Λύκειο των Ελληνίδων», ό.π., σ. 316.

40. Εδώ και πάλι «μιλάει» αβασάνιστα και *a priori* η λογική του «πολιτιστικού συλλόγου».
41. Βλ. αντίστοιχα Π. Κάβουρας, «Δρώμενο και δραματοουργία. Η ιδέα του φολκλόρ στην εποχή του έθνικ», στο του ίδιου (επιμ.) *Φολκλόρ και παράδοση. Ζητήματα αναπαράστασης και επιτέλεσης της μουσικής και του χορού*, Νήσος, Αθήνα 2010, σ. 227-250.
42. Με τον όρο «αναπαράσταση» της παράδοσης αναφέρομαι στο φολκλόρ.
43. Με τον όρο «παράσταση» αναφέρομαι στην επιτέλεση που παραπέμπει σε μια πολιτισμική πραγματικότητα. Βλ. σχετικά, Π. Κάβουρας, «Εισαγωγή», στο του ίδιου (επιμ.) *Φολκλόρ και παράδοση*, ό.π., σ. 9-25.

